

ولایت و امامت

پژوهشی از منظر قرآن

حجت‌الاسلام دکتر محمد اسعدی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پاییز ۱۳۹۲

اسعدی، محمد، ۱۳۵۰-
ولایت و امامت: پژوهشی از منظر قرآن / محمد اسعدی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲.
شازده، ۵۰۴ص: نمودار. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۲۴۲: قرآن پژوهی؛ ۲۸)
بها: ۱۳۰۰۰۰ ریال
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه: ص [۴۶۳]-۴۷۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. قرآن - بررسی و شناخت. ۲. ولایت - جنبه های قرآنی. ۳. امامت - جنبه های قرآنی. الف. پژوهشگاه
حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.
۱۳۹۲ ۵ الف ۸ و / ۱۰۴ BP ۲۹۷ / ۱۵۹
شماره کتابشناسی ملی
۳۱۱۰۸۰۴

ولایت و امامت: پژوهشی از منظر قرآن

مؤلف: حجت الاسلام دکتر محمد اسعدی

ناظر طرح: حضرت آیت الله محسن اراکی

ویراستار: سعیدرضا علی عسکری

صفحه آرایشی: کاما

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۲

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۱۳۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۳۲۱۱۱۱ - ۰۲۵ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰،
ص.پ. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰ - ۰۲۱ و ۶۶۹۷۸۹۲۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

تصویب منشور توسعه فرهنگ قرآنی در ۱۳۸۸/۲/۲۲ در شورای عالی انقلاب فرهنگی منشأ پویایی علمی و تحرک اجرایی در بخش‌های مختلف دولتی، عمومی و مردمی برای حرکت در مسیر تمسک به قرآن و عترت بوده است. این منشور که عالی‌ترین سند نظام در امور قرآنی است، این امر خطیر را در سه رویکرد کوتاه‌مدت، میان‌مدت و درازمدت هماهنگ‌سازی امور قرآنی، فرهنگ‌سازی قرآنی و نظام‌سازی قرآنی در چهار حوزه آموزش عمومی قرآن، پژوهش قرآنی، آموزش عالی قرآنی و تبلیغ و ترویج قرآنی پیگیری می‌کند.

حمایت بخش‌های مختلف نظام به‌ویژه مجلس شورای اسلامی و هیئت وزیران از اجرای منشور که در قالب ماده ۴ قانون برنامه پنجم توسعه و بندهای بودجه سالانه کشور تحقق یافت پشتیبان این حرکت مقدس بوده است. در همین راستا بخش‌های مختلف کشور از این حمایت برخوردار شده‌اند. اثر حاضر بخشی از دستاوردهای این حمایت می‌باشد.

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی(ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر که پژوهشی بنیادی در حوزه مباحث اعتقادی قرآن است، افزون بر اینکه برای عموم علاقه‌مندان و محققان مباحث دینی مذهبی با رویکرد قرآنی قابل استفاده می‌باشد، در سرفصل‌های تفسیر موضوعی و معارف قرآن در مقطع تحصیلات تکمیلی به عنوان منبع درسی پیشنهاد می‌شود.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از پدیدآورنده محترم این اثر و ناظر ارجمند آن حضرت آیت‌الله محسن اراکی تقدیر نموده، دوام توفیقات قرآنی ایشان را از صاحب قرآن مسألت دارد.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
بخش اول: ولایت در قرآن / ۷	۷
فصل اول: معناشناسی ولایت	۹
معناشناسی ولایت	۹
اشاره	۹
۱-۱. معنای لغوی	۹
۱-۱-۱. ماده اصلی ولایت	۹
۱-۱-۲. هیئت‌های فعلی ماده ولی	۱۲
۱-۱-۳. واژه «ولایت»	۱۳
۱-۱-۴. واژه «ولی»	۱۴
۱-۱-۵. واژه «مولی»	۱۷
سخنی درباره تفسیر لغوی مولی به اولی	۱۸
۲-۱. کاربرد دینی	۲۱
الف) حوزه قرآنی	۲۱
۱-۲-۱. هیئت‌های فعلی ماده ولی	۲۱
۲-۲-۱. واژه ولایت	۲۳
الف) آیه ۷۲ سوره انفال	۲۳
ب) آیه ۴۳ و ۴۴ سوره کهف	۲۴
۳-۲-۱. واژه ولی	۲۵
۴-۲-۱. واژه مولی	۳۴
ب) حوزه روایی	۳۷

۳۹	..... ۳-۱. مصطلح علمی
۳۹	..... ۱-۳-۱. حوزه فقه اسلامی
۴۰	..... ۲-۳-۱. حوزه کلام اسلامی
۴۱	..... ۳-۳-۱. حوزه عرفان اسلامی
۴۳	..... ○ چکیده فصل اول
۴۵	..... ○ پرسش‌ها و پژوهش‌ها
۴۶	..... ○ منابع پژوهش
۴۷	..... فصل دوم: تقسیمات ولایت در قرآن
۴۷	..... اشاره
۴۷	..... ۱-۲. تقسیم به لحاظ صاحب ولایت (ولی)
۴۷	..... ولایت الهی، ولایت اولیای الهی، ولایت شیطانی و ولایت عمومی
۴۸	..... ۲-۲. تقسیم به لحاظ مراتب ولایت
۴۸	..... ولایت استقلالی و بالاصاله، ولایت غیر استقلالی و بالعرض
۴۸	..... ۱-۲-۲. ولایت استقلالی و بالاصاله
۴۹	..... ۲-۲-۲. ولایت غیر استقلالی و بالعرض
۵۰	..... ۳-۲. تقسیم به لحاظ متعلق ولایت
۵۰	..... ولایت تکوینی و تشریحی، ولایت ظاهری و باطنی
۵۰	..... ۱-۳-۲. ولایت تکوینی، ولایت تشریحی
۵۰	..... الف) ولایت تکوینی
۵۱	..... ب) ولایت تشریحی
۵۱	..... ۲-۳-۲. ولایت باطنی، ولایت ظاهری
۵۲	..... ۴-۲. تقسیم به لحاظ قلمرو ولایت (مولی علیه)
۵۲	..... ولایت عام، ولایت خاص
۵۲	..... ۵-۲. تقسیم به لحاظ ابعاد ولایت
۵۲	..... ایجابی و سلبی؛ فردی و اجتماعی؛ روحی، علمی و عملی
۵۳	..... ۱-۵-۲. بُعد ایجابی و سلبی
۵۳	..... ۲-۵-۲. بُعد فردی و اجتماعی
۵۶	..... ۳-۵-۲. بُعد روحی، علمی و عملی
۵۷	..... الف) بُعد روحی
۵۹	..... ب) بُعد علمی
۶۰	..... ج) بُعد عملی
۶۱	..... ○ چکیده فصل دوم
۶۳	..... ○ پرسش‌ها و پژوهش‌ها
۶۳	..... ○ منابع پژوهش

۶۴	فصل سوم: شؤون ولایت الهی در قرآن
۶۴	اشاره
۶۵	۱-۳. هدایت تکوینی الهی
۶۶	۱-۳. هدایت تکوینی عام
۶۶	الف) بُعد روحی
۶۶	ب) بُعد علمی
۶۷	ج) بُعد عملی
۶۷	۲-۳. هدایت تکوینی خاص
۶۸	الف) بُعد روحی
۶۹	ب) بُعد علمی
۷۰	ج) بُعد عملی
۷۳	۲-۳. هدایت تشریحی الهی
۷۳	۱-۲-۳. هدایت تشریحی عام
۷۴	۲-۲-۳. هدایت تشریحی خاص
۷۸	○ چکیده فصل سوم
۷۹	○ پرسش‌ها و پژوهش‌ها
۷۹	○ منابع پژوهش

۸۰	فصل چهارم: ولایت اولیای الهی در نظام توحیدی قرآن
۸۰	اشاره
۸۱	۱-۴. ولایت و توحید
۸۴	۲-۴. ولایت و نبوت
۸۵	○ چکیده فصل چهارم
۸۶	○ پرسش‌ها و پژوهش‌ها
۸۶	○ منابع پژوهش

بخش دوم: امامت در قرآن / ۸۷

۸۷	اشاره
۸۹	فصل اول: معناشناسی امامت
۸۹	اشاره
۸۹	۱-۱. معنای لغوی
۹۱	۲-۱. کاربرد دینی
۹۱	الف) حوزه قرآنی

۹۳	..... (ب) حوزه روایی
۹۴	..... ۳-۱. مصطلح علمی
۹۵	..... ۱-۳-۱. حوزه فقه اسلامی
۹۵	..... ۲-۳-۱. حوزه کلام اسلامی
۹۷	..... ۳-۳-۱. حوزه عرفان اسلامی
۹۸	..... ۴-۱. امامت و مفاهیم مرتبط در کاربردهای قرآنی
۹۸	..... ۱-۴-۱. امامت و نبوت و رسالت
۹۸	..... الف) نسبت نبوت و رسالت
۱۰۱	..... ب) نسبت امامت با نبوت و رسالت
۱۰۵	..... ۲-۴-۱. امامت و خلافت
۱۰۸	..... ۳-۴-۱. امامت و ولایت
۱۰۸	..... زاویه نخست: امامت و ولایت تشریحی و ظاهری
۱۱۱	..... زاویه دوم: امامت و ولایت تکوینی و باطنی
۱۱۱	..... ۴-۴-۱. امامت و مُلک
۱۱۴	..... ۵-۴-۱. امامت و حُکم
۱۱۵	..... ۶-۴-۱. امامت و وزارت
۱۱۶	..... ۷-۴-۱. امامت و هدایت
۱۱۷	..... ○ چکیده فصل اول
۱۱۹	..... ○ پرسش‌ها و پژوهش‌ها
۱۱۹	..... ○ منابع پژوهش

۱۲۰	..... فصل دوم: ماهیت و جایگاه معرفتی امامت در قرآن
۱۲۰	..... اشاره
۱۲۰	..... ۱-۲. تبیین امامت قرآنی و نسبت آن با تعریف‌های رایج امامت
۱۲۰	..... ۲-۱. تبیین امامت قرآنی
۱۲۱	..... نکته یکم: استقلال مقام امامت از مقام نبوت و رسالت
۱۲۱	..... الف) دیدگاه مشهور اهل سنت: مستقل نبودن امامت از نبوت
۱۲۳	..... ب) دیدگاه مشهور شیعی: مستقل بودن امامت از نبوت
۱۲۳	..... نقد ادله دیدگاه نخست
۱۲۳	..... ۱. اطلاق مفهوم «امام» و عموم «للناس» در آیه
۱۲۴	..... ۲. اختصاص امامت به معصومان
۱۲۵	..... ۳. اختصاص امامت به مصداق اکمل به دلیل امتنان
۱۲۵	..... پیشوندهای تفسیری دیدگاه دوم
۱۲۵	..... ۱. ابتلا به کلمات و نسبت آن با نصب و جعل امامت در آیه
۱۲۹	..... ۲. امامت و عهد الهی در ذیل آیه

۱۳۰	نکته دوم: نصب و جعل الهی امامت همسان نبوت و رسالت
۱۳۱	نکته سوم: قوام امامت به هدایت خاص
۱۳۳	۲-۱-۲. امامت قرآنی و تلقی شیعی امامت خاصه
۱۳۵	۲-۱-۳. امامت قرآنی و تعریف‌های علمی امامت
۱۳۶	۲-۲. ماهیت علمی امامت قرآنی
۱۳۷	۲-۳. جایگاه معرفتی امامت قرآنی
۱۳۸	۲-۳-۱. امامت و اصول دین
۱۴۰	۲-۳-۲. امامت و ضروریات دینی
۱۴۲	۲-۳-۳. امامت و مسئله کفر و ایمان
۱۴۴	○ چکیده فصل دوم
۱۴۶	○ پرسش‌ها و پژوهش‌ها
۱۴۶	○ منابع پژوهش
۱۴۷	فصل سوم: فلسفه امامت
۱۴۷	اشاره
۱۴۹	۳-۱. مبانی نظری فلسفه امامت در قرآن
۱۴۹	۳-۱-۱. خلافت الهی اولیای خدا در زمین
۱۵۰	تقسیم اول: انواع خلافت به لحاظ خلیفه
۱۵۱	تقسیم دوم: انواع خلافت به لحاظ ماهیت خلافت
۱۵۲	تقسیم سوم: انواع خلافت به لحاظ متعلق خلافت
۱۵۳	تحلیل و بررسی آیات
۱۵۶	مدعای اول: خاص بودن خلافت
۱۵۹	مدعای دوم: الهی بودن خلافت
۱۶۱	مدعای سوم: استمرار خلافت
۱۶۳	مدعای چهارم: شمول خلافت
۱۶۴	۳-۱-۲. ضرورت رسالت الهی به عنوان تجلی ولایت الله بر انسان‌ها
۱۶۵	۳-۱-۳. جاودانگی هدایت الهی و دینی
۱۶۶	یک) هدایتگری، سنت مستمر الهی
۱۶۶	دو) حضور همیشگی هادیان الهی در میان امت‌ها و اقوام
۱۶۷	سه) حقیقت شب قدر و فضایل ماندگار آن
۱۶۸	۳-۱-۴. پایان‌پذیری وحی و نبوت تشریحی
۱۶۹	۳-۱-۵. مراتب کمال انسانی و ابعاد هدایت الهی
۱۷۰	۳-۲. فلسفه امامت
۱۷۰	۳-۲-۱. فلسفه وجودی امامت: خلافت الهی
۱۷۰	تقریر نخست

۱۷۲	تقریر دوم
۱۷۴	۲-۳. فلسفه غایی امامت: هدایت الهی
۱۷۶	○ چکیده فصل سوم
۱۷۷	○ پرسش‌ها و پژوهش‌ها
۱۷۷	○ منابع پژوهش
۱۷۸	فصل چهارم: قلمرو شؤون ولایی امام: (۱) هدایت تکوینی
۱۷۸	اشاره
۱۸۰	۱-۴. هدایت تکوینی عام
۱۸۱	۱-۴.۱. بُعد روحی هدایت تکوینی عام
۱۸۲	۱-۴.۲. بُعد علمی هدایت تکوینی عام
۱۸۳	۱-۴.۳. بُعد عملی هدایت تکوینی عام
۱۸۳	۱-۴.۳-۱. تصرف عملی در کائنات
۱۸۴	دیدگاه اول
۱۸۶	دیدگاه دوم
۱۸۸	بررسی مبانی دیدگاه دوم
۱۹۱	بررسی دلالت مستندات و شواهد قرآنی دیدگاه دوم
۱۹۲	مستند اول: آیات خلافت الهی اولیا
۱۹۲	الف) مفاد «جعل خلیفه» در آیه ۳۰ سوره بقره
۱۹۳	ب) مسئله تعلیم اسماء به خلیفه در آیه ۳۱ سوره بقره
۱۹۵	بررسی اجمالی دو تفسیر نخست
۱۹۵	تبیین تفسیر سوم
۱۹۸	مناقشه‌هایی در تفسیر سوم
۱۹۸	مناقشه اول: مخالفت با ظاهر آیات
۱۹۹	مناقشه دوم: موافقت نداشتن با ظاهر روایات
۱۹۹	مناقشه سوم: نقدپذیری مبنای فلسفی
۲۰۰	تفسیری دیگر
۲۰۲	مستند دوم: آیات علم‌الکتاب
۲۰۴	۱-۴-۳-۲. دخالت در سرنوشت اخروی اعمال
۲۰۴	مستند اول: آیات اصحاب اعراف
۲۰۶	بررسی دیدگاه‌ها
۲۰۸	مستند دوم: آیه دعوت مردم با امام
۲۱۱	۲-۴. هدایت تکوینی خاص
۲۱۲	۱-۲-۴. بُعد روحی هدایت تکوینی خاص
۲۱۴	۲-۲-۴. بعد علمی هدایت تکوینی خاص

۲۱۵	..... ۳-۲-۴. بُد عملی هدایت تکوینی خاص
۲۱۵	..... ۱-۳-۲-۴. هدایت باطنی
۲۱۶	..... دسته اول: آیات حاکی از اطلاق هدایت
۲۱۷	..... دسته دوم: آیات هدایت باطنی
۲۲۰	..... بررسی شاهد نخست
۲۲۱	..... بررسی شاهد دوم
۲۲۳	..... بررسی شاهد سوم
۲۲۳	..... نتیجه بررسی مستندها
۲۲۴	..... ۲-۳-۲-۴. شفاعت اخروی
۲۲۵	..... ○ چکیده فصل چهارم
۲۲۷	..... ○ پرسش‌ها و پژوهش‌ها
۲۲۸	..... ○ منابع پژوهش
۲۲۹	..... فصل پنجم: قلمرو شؤون ولایی امام: (۲) هدایت تشریحی
۲۲۹	..... اشاره
۲۲۹	..... ۱-۵. هدایت تشریحی عام
۲۳۱	..... ۲-۵. هدایت تشریحی خاص
۲۳۲	..... ۱-۲-۵. بحثی درباره «تفویض» در تشریح نظری
۲۴۳	..... ۲-۲-۵. بحثی در آیات حاکمیت دینی
۲۴۴	..... گروه اول: آیات شؤون ولایی حکومتی برخی پیامبران
۲۴۴	..... الف) خلافت و حاکمیت حضرت داوود(ع)
۲۴۵	..... ب) حاکمیت و مُلک حضرت سلیمان(ع)
۲۴۵	..... ج) حاکمیت و مُلک حضرت یوسف(ع)
۲۴۵	..... د) فرمانروایی عموم پیامبران
۲۴۵	..... ه) مُلک عظیم آل ابراهیم(ع)
۲۴۶	..... و) حاکمیت و فرمانروایی پیامبر اکرم(ص)
۲۴۹	..... گروه دوم: آیات فرمانروایی اولوالامر
۲۴۹	..... نکته اول
۲۵۰	..... نکته دوم
۲۵۰	..... الف) زمامداران مسلمان
۲۵۰	..... ب) فرماندهان سرایا
۲۵۰	..... ج) عالمان دین
۲۵۰	..... د) اجماع اهل حلّ و عقد
۲۵۱	..... بررسی و نقد
۲۵۳	..... ۳-۲-۵. بحثی در قلمرو شؤون حکومتی امام

۲۵۳	پرسش اول
۲۵۴	پرسش دوم
۲۵۵	تقریر اول
۲۵۵	تقریر دوم
۲۵۷	پرسش سوم
۲۵۸	○ چکیده فصل پنجم
۲۵۹	○ پرسش‌ها و پژوهش‌ها
۲۶۰	○ منابع پژوهش
۲۶۱	فصل ششم: مشروعیت امام و جعل و تعیین الهی
۲۶۱	اشاره
۲۶۴	۱-۶. ادله و شواهد الهی بودن منشأ امامت
۲۶۴	۱-۱-۶. جایگاه الهی امامت در نظام توحیدی قرآن
۲۶۷	۲-۱-۶. الهی بودن شؤون امامت در قرآن
۲۶۸	۳-۱-۶. تقریر قرآنی قاعده لطف
۲۶۹	۴-۱-۶. لازمه اوصاف خاص امام در قرآن
۲۷۰	۲-۶. نقد و بررسی ادله نظریه منشأ انسانی امامت
۲۷۱	۱-۲-۶. حق الناس بودن امامت
۲۷۲	۱-۲-۶. خطابات قضایی و حقوقی به عامه مردم
۲۷۲	نقد و بررسی
۲۷۳	۲-۲-۶. قیام مردم به قسط، فلسفه رسالت و نبوت
۲۷۳	نقد و بررسی
۲۷۳	۳-۱-۲-۶. تفکیک نبوت الهی از فرمانروایی مردم
۲۷۴	نقد و بررسی
۲۷۴	۴-۱-۲-۶. رسالت ابلاغی پیامبران
۲۷۵	نقد و بررسی
۲۷۷	۲-۲-۶. مشروعیت بخشی به رأی مردم
۲۷۷	۱-۲-۲-۶. آیات مشاوره و شورا
۲۷۸	نقد و بررسی
۲۷۹	۲-۲-۲-۶. آیات بیعت
۲۷۹	نقد و بررسی
۲۸۱	۳-۲-۲-۶. آیات مستند حجیت اجماع
۲۸۱	نقد و بررسی
۲۸۴	۴-۲-۲-۶. آیات مشروعیت پادشاهی برخی ملوک
۲۸۴	نقد و بررسی

۲۸۴	..... آیات اطاعت از اولی الامر	۵-۲-۶
۲۸۵	..... نقد و بررسی	
۲۸۵	..... اختصاص امامت الهی به انبیا	۳-۲-۶
۲۸۶	..... نقد و بررسی	
۲۸۷	..... تفاوت اصطلاحی مفهوم قرآنی «حکم» با مفهوم عرفی سیاسی آن	۴-۲-۶
۲۸۸	..... نقد و بررسی	
۲۸۸	..... ادعای نخست: تکوینی بودن حاکمیت الهی	
۲۸۹	..... ادعای دوم: الهی بودن اصل حکم و تشریح، نه منشأ حکومت	
۲۹۱	..... ادعای سوم: تفسیر حکم به قضا و داوری در مخاصمه‌ها	
۲۹۳	..... ناسازگاری دین با حکومت	۵-۲-۶
۲۹۳	..... نقد و بررسی	
۲۹۴	..... تجربه حکومتی پیامبران الهی	۶-۲-۶
۲۹۵	..... نقد و بررسی	
۲۹۷	..... چکیده فصل ششم	○
۲۹۸	..... پرسش‌ها و پژوهش‌ها	○
۲۹۹	..... منابع پژوهش	○
۳۰۰	..... فصل هفتم: شرایط و اوصاف امام	
۳۰۰	..... اشاره	
۳۰۳	..... ۱-۷. علم امام	
۳۰۷	..... ۱-۷. امکان و تحقق علوم غیبی برای اولیای الهی	
۳۱۵	..... ۲-۱-۷. اولیای الهی و شهادت بر اعمال	
۳۱۸	..... ۳-۱-۷. اولیای الهی و علم‌الکتاب	
۳۲۰	..... ۴-۱-۷. امامان و روح امراللهی	
۳۲۳	..... ۲-۷. عصمت امام	
۳۲۳	..... معنانشناسی عصمت	
۳۲۵	..... مسئله عصمت در مباحث اعتقادی	
۳۲۷	..... عصمت امام در قرآن	
۳۲۷	..... تحلیل قرآنی عصمت	
۳۲۹	..... آیات عصمت امام	
۳۳۰	..... الف) آیه ابتلاء	
۳۳۰	..... بخش نخست آیه: «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا»	
۳۳۰	..... بخش اخیر آیه: «...قَالَ لَا يَنْالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ»	
۳۳۴	..... ب) آیه اولی الامر	
۳۳۵	..... نکته	

۳۳۶	ج) آیات هدایت
۳۳۷	د) آیه صادقین
۳۴۰	○ چکیده فصل هفتم
۳۴۲	○ پرسش‌ها و پژوهش‌ها
۳۴۲	○ منابع پژوهش
۳۴۳	فصل هشتم: امامت اهل بیت (ع) در قرآن
۳۴۳	اشاره
۳۴۴	چرایی عدم تصریح به نام امامان اهل بیت در قرآن
۳۴۸	نگاهی به گونه‌های ادله امامت اهل بیت (ع) در قرآن
۳۵۰	۸-۱. آیه ولایت
۳۵۱	محور اول: مفردات آیه
۳۵۲	محور دوم: ساختار آیه
۳۵۲	محور سوم: سیاق معنایی آیه
۳۵۳	محور چهارم: سیاق پیرامونی آیه
۳۵۷	محور پنجم: شواهد بیرونی آیه
۳۵۹	بررسی پرسش‌ها
۳۶۳	۸-۲. آیه اکمال
۳۶۴	محور اول: مفردات آیه
۳۶۵	محور دوم: ساختار آیه
۳۶۵	محور سوم: سیاق معنایی
۳۶۷	محور چهارم: سیاق پیرامونی
۳۶۹	محور پنجم: شواهد بیرونی
۳۷۰	فخر رازی و دلالت آیه
۳۷۱	۸-۳. آیه تبلیغ
۳۷۲	محور اول: مفردات آیه
۳۷۳	محور دوم: ساختار آیه
۳۷۳	محور سوم: سیاق معنایی آیه
۳۷۵	محور چهارم: سیاق پیرامونی آیه
۳۷۶	محور پنجم: شواهد بیرونی آیه
۳۸۰	۸-۴. آیه تطهیر
۳۸۱	الف) دلالت آیه بر عصمت اهل بیت (ع)
۳۸۱	محور اول: مفردات آیه
۳۸۶	محور دوم: ساختار آیه
۳۸۶	محور سوم: سیاق معنایی

۳۸۷	محور چهارم: سیاق پیرامونی
۳۸۹	محور پنجم: شواهد بیرونی
۳۹۰	گزارشی از روایات سبب نزول
۳۹۱	بررسی مدلول روایات
۳۹۶	ب) شواهد دال بر ادعای امامت از سوی اهل بیت(ع)
۳۹۶	۵-۸. آیه مودت
۳۹۷	محور اول: مفردات آیه
۳۹۸	محور دوم: ساختار آیه
۳۹۸	محور سوم: سیاق معنایی
۳۹۹	وجه اول: مهرورزی با پیامبر(ص) به خاطر رابطه نزدیک خویشاوندی
۴۰۱	وجه دوم: مودت نسبت به اعمال عبادی و اسباب تقرب الهی
۴۰۲	وجه سوم: مودت نسبت به اقارب و خویشان خود
۴۰۳	وجه چهارم: مودت نسبت به اقارب و خویشان پیامبر(ص)
۴۰۶	محور چهارم: سیاق پیرامونی
۴۰۷	محور پنجم: شواهد بیرونی
۴۰۹	○ چکیده فصل هشتم
۴۱۰	○ پرسش‌ها و پژوهش‌ها
۴۱۰	○ منابع پژوهش
۴۱۲	فصل نهم: امامت و مهدویت
۴۱۲	اشاره
۴۱۲	۱-۹. مهدویت در آیات قرآن
۴۲۱	۲-۹. غیبت امام و نسبت آن با فلسفه امامت
۴۲۳	نقد و بررسی
۴۲۷	نقد و بررسی
۴۳۴	○ چکیده فصل نهم
۴۳۷	○ پرسش‌ها و پژوهش‌ها
۴۳۷	○ منابع پژوهش
۴۳۸	فصل دهم: ولایت نیابی فقیه
۴۳۸	اشاره
۴۳۸	۱-۱۰. مسئله ولایت فقیه و شرایط و مراتب آن
۴۳۹	مرتبه اول: ولایت به معنای اصطلاحی خاص
۴۳۹	مرتبه دوم: ولایت به معنای اصطلاحی عام

۴۴۱	.....	۲-۱۰. پشتوانه قرآنی ولایت فقیه
۴۴۱	.....	دسته اول: آیات ناظر به نظریه توحیدی ولایت و امامت
۴۴۲	.....	دسته دوم: آیات بیانگر برخی شؤون اجتماعی و قضایی اسلام و ضرورت تصدی و اجرای آنها
۴۴۳	.....	دسته سوم: آیات ولایت، امامت و قضاوت برخی پیامبران و اوصیای ایشان
۴۴۵	.....	دسته چهارم: آیات اطاعت و مرجعیت اجتماعی اولوالأمر
۴۴۵	.....	بررسی دلالت آیات
۴۵۰	.....	۳-۱۰. تحلیلی از چالش‌های نظریه ولایت فقیه
۴۵۸	.....	○ چکیده فصل دهم
۴۶۰	.....	○ پرسش‌ها و پژوهش‌ها
۴۶۱	.....	○ منابع پژوهش
۴۶۳	.....	منابع و مأخذ
۴۷۹	.....	نمایه‌ها

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

«قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلَامٌ عَلَىٰ عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَىٰ اللَّهُ خَيْرٌ مَّا يَشْرِكُونَ»^۱

«إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ»^۲

یک) در مکتب اهل بیت پیامبر(ع)، نیاز جهان و انسان به تدبیر و هدایت الهی در ابعاد تکوینی و تشریحی، نیازی مستمر بوده و همه کمالات وجودی وابسته به عنایت خداوندی است. از این امر می‌توان به «توحید در ولایت الهی» تعبیر کرد. با وجود این و به‌رغم برداشت‌های متفاوت از اصل توحید در مذاهب گوناگون، در این مکتب تدبیر و هدایت الهی در عالم هستی از مجرای «مدبّرات امر» و هادیان الهی تحقق می‌یابد. در این راستا، همان‌گونه که برای فرشتگان الهی به عنوان «مدبّرات امر» مستند به قرآن کریم نقشی انکارناپذیر در عالم هستی وجود دارد، طیفی از بندگان ممتاز و برگزیده الهی از توده پیام‌آوران الهی تا رسولان اولوالعزم و اوصیای آنان در قلمرو خاص خود، به اذن خدا نقش ایفا می‌کنند. در این میان امامت، مقام و منزلتی است در همین راستا که در مرحله کمال دین به عهده رسولان برگزیده یا اوصیای خاص ایشان قرار می‌گیرد. از همین رو، امامت مسئله‌ای کلامی اعتقادی در جهان‌بینی توحیدی تلقی شده و همگون با اصل توحید و نبوت قابل تحلیل و بررسی است.

دو) در میان دانشمندان اسلامی فریقین، از زوایا و منظرهای گوناگونی به مسئله امامت نگاه شده و آثاری شایسته و مفید به نگارش درآمده است.^۳ گرچه عمده‌ترین مباحث پیرامون امامت

۱. نمل، ۵۹.

۲. مائده، ۵۵.

۳. افزون بر آثار متقدم و متأخری که به نوعی در متن کتاب مورد مراجعه و ارجاع قرار گرفته است، آثار ذیل از عالمان معاصر نیز در این حوزه از منظر مکتب اهل بیت(ع) قابل ذکر به نظر می‌رسند: ولایت در قرآن، اثر جمعی

را در آثار متکلمان فریقین باید یافت، اما باید اذعان نمود که نگاه صرفاً کلامی که عمدتاً صبغه جدلی استدلالی داشته و قلمرو و چارچوب مباحث آن معطوف به نزاع‌های کلامی شکل گرفته است، نمی‌تواند همه ابعاد واقعی این مسئله را در باور مکتب اهل بیت (ع) بازگو کند. از همین رو در کنار نگاه کلامی (که در جای خود و به‌ویژه در تحلیل شبهات و منازعات شایسته است)، می‌توان دیگر روش‌های معرفتی دینی را نیز برای تحلیل و کشف ابعاد این مسئله مفید بلکه لازم دانست. از همین رو، افزون بر آثار کلامی، هم آثار ارزنده اهل حکمت و عرفان در این حوزه شایسته توجه‌اند و هم مباحث ارزنده فقهی فقیهان، دست‌کم در ابعاد و فروعی از این مسئله قابل جستجو هستند.

در این اثر که به پژوهش قرآنی در بحث ولایت و امامت اختصاص دارد، هرچند سعی بر آن است که روش بحث و بررسی، از روش‌های خاص کلامی، فقهی و عرفانی متمایز بوده و بر روش تفسیری قرآنی تأکید شود، اما منظرهای کلامی، فقهی و عرفانی نیز به مثابه تجربه‌های ارزشمند عالمان اسلامی مغفول نمانده و نوع شناخت‌های قرآنی با نتایج آرای کلامی، فقهی و عرفانی به حسب هر بحث، مقایسه خواهد شد. در این مطالعه تطبیقی مقایسه‌ای، از یک سو تأملات و دقت نظرهای عالمان این حوزه‌ها در افق‌گشایی مفاهیم و مسائل قرآنی مفید می‌افتد و از سوی دیگر دیدگاه‌های خاص این حوزه‌ها با محک تفسیری قرآنی ارزیابی می‌شود. ویژگی‌های این اثر که از دید نگارنده آن را تا حدودی از دیگر آثار مشابه متمایز می‌کند بدین شرح‌اند:

۱. تأکید بر منظر تفسیری قرآنی در کنار توجه به نتایج بررسی‌های دیگر.
۲. پیروی از ساختار منطقی و پنج‌مرحله‌ای نظام ولایت و امامت در منظومه اندیشه دینی مذهبی با تحلیل مسئله ولایت به عنوان زیرساخت بحث امامت در باور شیعی در مرحله نخست و بررسی مسائل امامت عامه به مثابه تجلی ولایت الهی در مرحله دوم و پژوهش در پشتوانه‌های قرآنی امامت خاصه در مرحله سوم و توجه ویژه به مسئله مهدویت به مثابه

از نویسندگان؛ امامت در قرآن، تفسیر موضوعی قرآن کریم، اثر باقر فخار اصفهانی؛ الامامة ذاک الثابت الاسلامی المقدس، اثر جلال‌الدین علی‌الصغیر، الامامة فی ضوء الكتاب والسنة، اثر مهدی السماوی، الامامة تلك الحقيقة القرآنية، اثر زهیر بیطار؛ معارفی از قرآن (۲) مبحث امامت و ولایت، اثر محمدتقی وحیدی گلپایگانی؛ ولایت تکوینی و تشریحی از دیدگاه علم و فلسفه، اثر جعفر سبحانی؛ ولایت و امامت، اثر هادی نجفی؛ ولایت تکوینی، اثر سیدعلی عاشور؛ علم پیامبر و امام در قرآن، اثر احمد مطهری و غلامرضا کاردان؛ خلافت و ولایت، اثر محمدتقی شریعتی؛ پیشوایی از نظر اسلام، اثر جعفر سبحانی؛ امامت و مهدویت، لطف‌الله صافی گلپایگانی.

آخرین تجلی ولایت الهی در مرحله چهارم و بالآخره، تحلیل مسئله ولایت فقیه در عصر غیبت به منزله تجلی ولایت الهی امامان در پرتو برداشت‌های قرآنی در مرحله پنجم.

۳. تفکیک میان نگاه تفسیری با نگاه تأویلی در مقام شناخت مفاهیم قرآنی.

۴. توجه به اهمّ مباحث و پرسش‌های روز.

۵. قابلیت استفاده آموزشی و پژوهشی با تکیه بر پرسش‌ها و عناوین پژوهشی پایان فصول.^۱
سه) نویسنده بر آن است که گرچه مباحث امامت عمدتاً با صبغه کلامی در تاریخ گذشته به نزاع‌ها و مجادلات مذهبی دامن زده و گاه با آثار مخرب در فضای عمومی جوامع اسلامی همراه بوده است، اما تقریر و تحریر دوباره این مسئله از منظری قرآنی و متکی بر منطق مشترک فهم و تفسیر و با توجه به مبانی و اصول خاص مذهبی با ادبیاتی صرفاً علمی و به دور از شعارزدگی و برخورد احساسی، ضرورت عصر ماست. نه می‌توان به بهانه تقریب و وحدت اسلامی، که البته ضرورتی انکارناپذیر برای حفظ امت اسلامی است،^۲ از طرح منطقی و عالمانه مباحث عقیدتی که نقشی محوری در قوام و حیات مذهب و جامعه داشته و فراتر از مسئله تاریخی‌اند، چشم پوشید و نه می‌توان به عذر حقیقت‌طلبی و ولایت‌مداری و برائت‌گرایی، به نزاع‌ها و کشمکش‌های بی‌حاصل اجتماعی میان مذاهب اسلامی دامن زد و شکاف و فاصله بیشتر مذهبی را باعث شد. از بحث فکری و علمی براساس مبانی استوار مذهبی و با رعایت ادب علمی و اخلاق اسلامی (که شیوه جاری پیشوایان مذهب بوده است)، تا کشمکش اجتماعی و فروهستن ادب و نزاکت و وزانت در مواجهه با اصحاب مذاهب دیگر (که در سنت و سیره پیشوایان نکوهیده است)،^۳ فاصله بسیار است. تبلیغ رسالات الهی و دعوت مذهبی و ترویج حقیقت جز گزینه نخست راهی ندارد و رفتارهای عوامانه و جاهلانه که بر طبق گزینه دوم صورت گیرند، جز تنفر و دوری بیشتر و ایجاد فاصله درازتر میان مذاهب حاصلی نداشته و جاذبه مکتب حق اهل بیت (ع) را در دید ناآگاهان از میان می‌برد و این توصیه پیشوایان ماست که «زینت ما باشید و نه مایه سرافکندگی ما»؛ «ما را پیش دیگران محبوب کنید و ذکر خیر دیگران را نصیب ما سازید و نه دشنام و تبری ایشان را».^۴ بی‌جهت نیست که در روایات مکتب اهل بیت (ع) در همین راستا به آیه شریفه ذیل استناد شده است که:

۱. بخش قابل توجهی از مباحث این کتاب پیش‌تر با جمعی از دانشجویان رشته شیعه‌شناسی دانشگاه ادیان و مذاهب قم در قالب چهار واحد درس معارف قرآن مورد بحث و گفتگو قرار گرفته که حوصله و دقت نظر این گرامیان و پیشنهادهای اصلاحی ایشان شایسته تقدیر است.

۲. در این باره ر.ک: آقائوری، امامان شیعه و وحدت اسلامی، ص ۶۱.

۳. برای نمونه‌ها از جمله ر.ک: همان، ص ۲۱۳. ۴. ر.ک: حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۸-۵.

«وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ كَذَلِكَ زَيْنًا لِّكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلُهُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُم بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ»^۱

بی‌گمان و به‌ویژه در زمانه ما، در امتثال این امر الهی نمی‌توان و نباید میان خلوت و جلوت تفکیک کرد و این نکته باید به فرهنگ و ادب دینی مذهبی همه اصحاب مذاهب اسلامی تبدیل شود. تحقق این مقصد بلند نیازمند فرهنگ‌سازی و آموزش صحیح در رفتارهای جمعی و فردی است؛ امری که ضرورت آن در سطوح مختلف اجتماعی از عامی تا عالم در غالب جوامع مذهبی احساس می‌شود.

چهار) پرداختن به مسئله ولایت و امامت در زمانه ما فراتر از بُعد تاریخی آن، از جهات گوناگونی اهمیت دارد؛ اولاً این مسئله به عقیده و باور دینی مذهبی ما در حوزه اندیشه‌های توحیدی و عبادی مربوط است؛ ثانیاً به عمل و رفتار فردی ما در قبال اولیا و ائمه (ع) ارتباط می‌یابد و ثالثاً در بُعد اجتماعی، در جستجو و ارائه الگوی نظام دینی الهی مطلوب برای زمانه ما و در رقابت با دیگر الگوهای پیشنهادی، مهم به نظر می‌رسد. شکی نیست که هر یک از این جهت‌ها در زمانه پرشبهه و فتنه‌خیز ما نیازمند توجه جدی و پژوهش و تحقیق عالمانه است. به‌رغم تلاش موفق پیشینیان ما در این قلمرو، آفرینش آثار علمی و پشتیبانی اندیشه‌های علمی و کاربردی و پرهیز از دامن زدن به تقلید و رونویسی نیاز مستمر جامعه مذهبی است. این قلم سعی داشته است در عین اذعان به ضعف و قصور طبیعی خویش، در همین راستا عمل کند.

پنج) به رسم ادب و انصاف در اینجا لازم است از دو اثر ارزشمند که نویسنده در طراحی و تدوین این پژوهش به‌ویژه در بخش نخست، از آنها بیشتر الهام گرفته است، سپاسگزارانه یاد کنم؛ نخست کتاب ولایت، حاوی سخنرانی‌های عالمانه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای — مدظله العالی — در سال ۱۳۵۳ ش، در مشهد مقدس است که چکیده و سرفصل‌های اصلی آن همراه با چکیده و سرفصل‌های دیگر سخنرانی‌های ایشان پیش‌تر در کتابچه طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن آمده است.^۲ دومین اثر نیز کتاب ولایت در قرآن است که سخنان گران‌بار حضرت آیت‌الله جوادی آملی — حفظه الله — را در جلسات تفسیر موضوعی دربر دارد.^۳

۱. انعام، ۱۰۸؛ ر.ک: صدوق، عیون اخبار الرضا (ع)، ج ۱، ص ۳۰۳ و ۳۰۴؛ و نیز: حرّ عاملی، همان، ج ۱۶، ص ۲۵۵.
 ۲. خوشبختانه به‌نازگی اثری جامع حاوی مطالب دو کتاب یادشده، افزون بر دیگر سخنان ارزشمند حضرت آیت‌الله خامنه‌ای با محوریت بحث ولایت تحت عنوان: «ولایت و حکومت» و نیز متن سخنرانی‌های معظم‌له در سال ۱۳۵۳ با عنوان طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن به کوشش محققان مرکز صهبا به زیور طبع آراسته شده است.
 ۳. از دیگر آثار ارزشمند ایشان نیز در ارتباط با مسئله ولایت و ولایت فقیه در خلال تحقیق حاضر استفاده شده است.

همچنین از حضرات آیات و حجج اسلام، سروران گرامی محسن اراکی، محمود عبداللهی و علی اکبر بابایی که با نظارت و ارزیابی عالمانه خود در غنای این اثر سهیم بوده‌اند، تشکر می‌کنم. به‌ویژه لازم است از نقش کلیدی حضرت استاد محمود عبداللهی در تولید طرح حاضر یاد نمایم که گام‌های نخست آن مرهون طراحی عالمانه و نگارش پاره‌ای از مباحث مربوط در قالب جزوه‌ای درسی بوده است. افزون بر این، لطف و همکاری و تشویق ریاست محترم پژوهشگاه و عضو گرامی گروه قرآن پژوهی، حضرت حجت‌الاسلام دکتر محمدباقر سعیدی روشن و نیز همکار گرامی و دوست فاضلم در گروه قرآن پژوهی، جناب حجت‌الاسلام دکتر سید محمود طیب حسینی در انجام این اثر قابل تقدیر است؛ چنان که نقش همکاری‌های اجرایی جناب حجت‌الاسلام محسن یوسفی، کارشناس گرامی گروه در انجام این اثر جای سپاس دارد.

شش) بی‌گمان در کنار الگوهای علمی و معلمان وارسته‌ای که از گذشته تاکنون در قالب آثار مکتوب و غیر مکتوب هدایتگر دیگران به حیات ولایی بوده‌اند و امروزه ما باید سپاسگزار سفره معرفت افزای آنان باشیم، در هر عصر و نسلی و در هر گوشه و کناری، به لطف و رحمت الهی، نمونه‌هایی عینی و عملی از زندگی ولایی بندگان صالحی قابل مشاهده است که مایه تمامیت حجت الهی بر دیگران بوده و ارزش‌های دینی را در متن زندگی زنده نگاه می‌دارند و تجربه‌های موفق از حیات طیبه دنیوی را به نمایش می‌گذارند.

نظام مبتنی بر نظریه ولایت و امامت که با انفاس ولایی امام خمینی — رضوان الله علیه — و نثار و ایثار خون و جان شاگردان مکتب علمی و عملی ایشان در عصر ما به ثمر نشسته است، از نمونه‌های عینی این امر در سطح کلان در تجلی ابعاد اجتماعی ولایت به شمار می‌آید؛ گو اینکه سلوک فردی و معنوی آن پیشوای بزرگ از نمونه‌های برجسته حیات ولایی بوده و در تجلی ابعاد فردی ولایت نیز قابل توجه است. همچنین در سطحی نازل‌تر در تجلی ابعاد فردی ولایت نمونه‌های ارزنده‌ای می‌توان در پیرامون خود جستجو کرد که به قاعده لطف، نشانه‌ای از دستگیری‌های خاص الهی در مسیر زندگی آحاد اهل ایمان است.

در مراحل پایانی تدوین این اثر، نگارنده به سوگ نخستین معلم قرآن خود و یکی از الگوهای عملی موفق در زندگی بر مدار ولایت و امامت نشست؛ مرحوم والد گرامی‌ام، جناب آقای حاج شیخ محمدرضا اسعدی که عمری بی‌تکلف زیست و بی‌تعلق به زخارف دنیا در شامگاه دوم محرم الحرام سال ۱۴۳۲ق، بر سجاده نماز عشاء به سوی حضرت دوست پُر کشید و در جوار کریمه اهل بیت(ع) و در کنار شهیدان راه خدا آرام گرفت. او عبد صالحی بود که در

حیات طیبه‌اش از جام زلال ولایت و امامت سیراب شده بود و به اهل ولا عشق می‌ورزید. از روزگار جوانی در ضیافت نورانی تهجد طولانی و ذکر و مناجات سحری به سر برده بود و جرعه‌های جان‌بخش و فیض‌های مکرری را در رؤیاهای صادق شبانه و توفیقات فراوان روزانه نوشیده بود. از نام و نشان و عناوین و القاب خالی بود، اما در کمال اخلاص راهبری بینا و ناصحی خالی از هوا بود برای خلق خدا و با بینش و بصیرتی از سر تقوا، پشتیبان صادقی بود برای خط امام و شهیدان راه ولا. بی‌گمان این قلم مرهون آن عزیز سفر کرده است و در اینجا برای ایشان و همه‌الگوهای عینی و عملی راه ولایت و امامت از خدای ولی حمید، غفران و رضوان طلب کرده و ثواب این اثر را به روح بلند ایشان تقدیم می‌دارد.

هفت) پژوهش در حوزه مسائل گرانباری چون ولایت و امامت که در طول تاریخ از حوزه‌های خطیر امتحان و ابتلای اهل ایمان بوده، حساسیتی خاص دارد. طبعاً این قلم را به شایستگی یارای توفیق در این عرصه نبوده و در این راه جز به لطف الهی و هدایت اولیای او نمی‌توان دل بست. از این رو، با اذعان به قصور و کوتاه‌دستی خود در این عرصه بلند، نقدهای عالمانه استادان ارجمند و عموم محققان در اصلاح و تکمیل آن مایه امتنان بوده، پیشاپیش سپاسگزار لطف ایشانم.

«لَا يَكْفِي اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ
أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ
وَاعْفُ عَنَّا وَاعْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ»^۱

بخش اول

ولایت در قرآن

اشاره

در نظام توحیدی قرآن، عناصر اندیشه اسلامی همگی بر پایه ارتباط با خالق هستی معنا می‌یابند. مسئله اصلی این اثر نیز که به بحث امامت در قرآن معطوف است، در همین راستا بی‌تردید خاستگاهی توحیدی داشته و شؤون ولایی که برای مقام امامت بحث می‌شود، جز در پرتو شؤون ولایی الهی قابل تصور نیست. از این رو، بخش نخست به واکاوی مسئله ولایت از منظر قرآن از زاویه ارتباطی که با مسئله امامت می‌یابد، اختصاص خواهد داشت.

در فصل نخست به معنانشناسی ولایت و در فصل دوم به تقسیمات ولایت خواهیم پرداخت. در فصل سوم نیز از شؤون ولایت الهی در قرآن و بالأخره در فصل چهارم از جایگاه ولایت اولیای الهی در نظام توحیدی قرآن بحث خواهیم نمود.

فصل اول

معناشناسی ولایت

اشاره

معنای ولایت را در این فصل از سه منظر لغوی، کاربرد دینی و مصطلح علمی دنبال می‌کنیم. در این بررسی، ماده اصلی ولایت در لغت و هیئت‌های فعلی آن و نیز واژگان کلیدی و مهم مرتبط با آن یعنی سه واژه ولایت، ولی و مولی مورد توجه خواهد بود.

۱-۱. معنای لغوی

بررسی لغوی ولایت را در پنج محور ذیل مورد توجه قرار می‌دهیم:
محور نخست، ماده اصلی ولایت یعنی: واو، لام و یاء (ولی)؛ محور دوم، هیئت‌های فعلی ماده ولی؛ محور سوم، واژه «ولایت»، محور چهارم، واژه «ولی» و محور پنجم، واژه «مولی» است.
سه واژه اخیر در واقع واژگان کلیدی بحث ولایت در قرآن هستند که نظر به اختلافات تفسیری پیرامون متون دینی مربوط به آنها، اهمیت خاصی دارند.

۱-۱-۱. ماده اصلی ولایت

رأی مشهور در میان لغویان متقدم و متأخری که به ریشه‌شناسی واژگان توجه داشته‌اند، آن است که معنای اصلی ماده «ولی» قرب و نزدیکی خاصی است که حاصل از نوعی پیوستگی و ارتباط است. طبعاً این رأی بر این دیدگاه لغوی استوار است که در صورت تنوع و گوناگونی معانی استعمالی یک لغت، حتی‌الامکان باید در جستجوی معنای اصلی و حقیقی واحدی بود. البته بر پایه دیدگاه دیگری که ظاهر استعمال را ملاک تعیین معنا می‌داند، کشف معنای اصلی با ارجاع معانی متعدد، به معنای واحد دنبال نمی‌شود. تفاوت این دو مبنا را در بحث‌های آینده خواهیم

دید؛ اما در دیدگاه نخست آنچه می‌تواند ما را به کشف معنای حقیقی و اصلی در ماده لغت راهنمایی کند، مفهوم مشترک و محوری خاصی است که اولاً در کاربردهای مختلف واژه به‌ویژه در هیئت فعلی و مصدری در شواهد اصیل عربی دیده شود و ثانیاً نسبت به دیگر وجوه معنایی که در کاربردهای دیگر دیده می‌شود، بتواند وجه اشتراک تلقی شده و به‌نوعی در همه آن کاربردها حضور داشته باشد.

ابن فارس در چارچوب همان دیدگاه نخست چنین می‌نویسد:

الواء واللام والياء، اصل صحيح يدلّ على قرب، من ذلك الولي: القرب، ويقال: تباعد بعد ولي و جلس مما يليه أي يقاربتني... والباب كله راجع إلى القرب.^۱

ازهری نیز به نقل از ابو عبیده و دیگران به این معنا تصریح کرده است.^۲

چنان که اشاره شد، در آثار لغوی، معنای اصلی یک لغت یا معنای ماده لغت را با توجه به وجه مشترک و جاری در میان کاربردهای رایج آن معنا در میان اهل لغت بیان می‌کنند. در واقع، بیان معنای اصلی نوعی اجتهاد و برداشت لغوی است، نه صرفاً گزارش و نقل معنا. از این رو، شواهد ادبی و کاربردهای گوناگون مشتقات این ماده در زبان عربی که رأی یادشده به آنها مستند شده است، اهمیت دارند.

از توضیحات برخی لغویان درباره پاره‌ای از کاربردها و مشتقات این ماده برمی‌آید که معنای قرب و نزدیکی به دو گونه ظاهراً متفاوت در استعمالات این ماده قابل بررسی است: گونه نخست، به معنای نزدیکی دو شیء و نبودن فاصله میان آنها (همبستگی و به‌هم پیوستگی)، و گونه دوم، به معنای از پی آمدن و مرتبط و نزدیک شدن چیزی نسبت به چیز دیگر است. از گونه نخست می‌توان به گونه وصفی و از گونه دوم به گونه فعلی یاد کرد.

راغب اصفهانی ظاهراً همگون با گونه نخست در ضمن معنای هیئت خاص ولاء و توالی

چنین می‌نویسد:

۱. ابن فارس، ترتیب مقایس اللغه، ص ۱۰۳۵؛ خاطر نشان می‌شود که لغویانی که چندان به بیان معنای اصلی ماده لغات نیز اهتمام نداشته‌اند، بر پایه شواهدی از اشعار و استعمالات عربی کهن به دلالت مصدر ثلاثی مجرد «ولی» و نیز برخی کاربردهای اسمی و فعلی این واژه بر معنای قرب و نزدیکی تصریح دارند. ضمن آنکه به‌رغم بیان وجوه متعدد معنایی در مشتقات اسمی و فعلی این واژه، برای معنای مصدر این واژه، وجه دیگری جز قرب و دنو مطرح نساخته‌اند (ر.ک: جوهری، صحاح اللغه، ج ۶، ص ۲۵۲۸؛ فیروزآبادی، القاموس المحیط، ج ۴، ص ۵۸۳؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۵، ص ۴۱۱؛ زبیدی، تاج العروس، ج ۱۰، ص ۳۹۸؛ طریحی، مجمع البحرین، ج ۴، ص ۵۶۱).
۲. ازهری، تهذیب اللغه، ج ۱۵، ص ۳۲۱.

الولاء والتوالي أن يحصل شيئا فصاعداً حصولاً ليس بينهما ما ليس منهما، ويستعار ذلك للقرب من حيث المكان و من حيث النسبة و من حيث الدين و من حيث الصداقة والنصرة والاعتقاد.^۱

در این معنا، همبستگی و پیوستگی مفهومی، طرفینی و دوسویه است و قرب و نزدیکی از هر یک از طرفین، نسبت به دیگری صادق است؛ اما در معنای دوم مفهومی یک‌سویه مطرح است. ابوهلال عسکری ظاهراً ناظر به این معنای دوم است که می‌نویسد:

جعل الثاني بعد الأول من غير فصل.^۲

به نظر می‌رسد توضیح راغب هرچند در خصوص باب مفاعله و تفاعل و صیغۀ «ولاء» و «توالی» که معنای طرفینی دارد صادق است، اما این معنا به هیئت باب مفاعله و تفاعل مربوط است نه ماده ولی. لذا این بیان را نمی‌توان دلیلی بر دوسویه بودن معنای ماده اصلی این صیغه‌ها دانست، بلکه می‌توان معنای اصلی قرب را در این ماده به معنایی فعلی ناظر به از پی آمدن چیزی نسبت به چیز دیگر و برقراری نوعی رابطه نزدیک با او دانست؛ گو اینکه معمولاً قرب و رابطه نزدیک حاصل از این نسبت در روابط مادی و طبیعی دوسویه بوده و از هر دو طرف به یک معنا صادق است و وقتی گفته می‌شود کسی یا چیزی به دیگری نزدیک است، مفهوم آن برقراری نسبتی یکسان از حیث قرب و نزدیکی میان آن دو است، اما در روابط معنوی همچون رابطه ولایی میان انسان‌ها با خداوند، یا اولیای الهی در فرهنگ دینی، قابل تفکیک دیده می‌شود.^۳ این تفکیک را می‌توان این‌گونه تفسیر کرد که ولایت خدا و اولیا نسبت به دیگران به معنای فاعلی و ولایت انسان‌ها نسبت به خدا و اولیای او به معنای مفعولی است. یعنی خدا و اولیای الهی بر دیگران ولایت دارند و دیگران تحت ولایت ایشان هستند.

در قرآن هرچند از رابطه ولایی میان خدا و انسان به صورت طرفینی یاد شده و گاه از ولایت خدا نسبت به بندگان و گاه از ولایت بندگان نسبت به خدا سخن گفته شده، اما در تعبیر جزئی‌تر، مفهوم قرب و نزدیکی، یا معیت به صورت طرفینی و دوسویه درباره این رابطه به کار نرفته است، بلکه فقط از قرب و معیت خدا نسبت به ایشان یاد شده است.^۴ از این رو، دقت در

۱. راغب اصفهانی، المفردات، ص ۵۳۳. ۲. عسکری، معجم الفروق اللغویه، ص ۵۷۸.

۳. ر.ک: جوادی آملی، ولایت در قرآن، ص ۳۹، ۴۰، ۴۷ و ۴۸.

۴. درباره مفهوم متقابل این ماده در ارتباط خدا و انسان در آینده در بحث کاربرد دینی واژه «ولی» سخن خواهیم گفت. قابل ذکر است که در ادبیات شعری عرفانی به گونه لطیفی همان ادبیات قرآنی یادشده چنین انعکاس یافته

این نکته اهمیت دارد که اگر در پی معنایی اصلی برای ماده «ولی» باشیم، به گونه‌ای که این معنا بتواند در همه کاربردهای آن جاری باشد، اساساً دوسویه بودن این معنا قابل تأمل است؛ البته اگر قرینه خاصی چون هیئت یک استعمال اقتضا کند؛ مانند باب مفاعله و تفاعل، یا به دلیل اقتضای طبیعی و عرفی در روابط مادی قرب و نزدیکی به معنایی دوسویه فهمیده شود؛ مانند قرب و پیوستگی مکانی میان دو همسایه، سخن دیگری است.

به هر حال، بررسی‌های لغوی نشان می‌دهد که ماده «ولی» طبق تحلیل گذشته، حاوی معنای نزدیکی و قربی است که از ربط و پیوست چیزی به چیز دیگر به معنایی عام حاصل می‌شود که در کاربردهای مختلف مشتقات آن شامل قرب و پیوست حسی اعم از مکانی، زمانی و قرب و پیوست معنوی و غیر حسی اعم از انواع نسبت‌های روحی عاطفی، عرفی، دینی و اعتقادی است.^۱ این نزدیکی و پیوست به‌طور خاص در روابط انسانی قلمرو گسترده‌ای دارد که طبعاً در کاربردهای مطلق آن، همه ابعاد محتمل، قابل بررسی دیده می‌شود و تعیین هر معنا در کاربردهای مختلف مشتقات این ماده تابع هیئت خاص آنها و قرینه‌های لفظی و غیر لفظی یا شناخت معنای اصطلاحی خاص آن در حوزه‌های دینی یا علمی خواهد بود.

۱-۱-۲. هیئت‌های فعلی ماده ولی

ماده «ولی» در هیئت‌های مختلف فعلی ثلاثی مجرد و ثلاثی مزید به کار رفته است. ابواب تفعیل، تفعّل، مفاعله، تفاعل و استفعال از موارد پرکاربرد ثلاثی مزید این ماده‌اند. با نگاهی به کاربردهای لغوی در این هیئت‌ها معنای اصلی این ماده را به گونه‌ها و وجوه مختلف متناسب با ویژگی‌های معنایی هر باب می‌توان یافت.

بر پایه تحلیل گذشته از معنای اصلی ماده این واژه، در هیئت فعلی ثلاثی مجرد، صیغه‌های مختلف از مصدر «ولایه» می‌تواند به‌نوعی خاص از قرب و نزدیکی و از پی آمدن و پیوستن و با یک مفعول اشاره داشته باشد. در روابط و نسبت‌های طبیعی برای اشاره به فاصله نزدیک چیزی با چیز دیگر، مثلاً گفته می‌شود: «جلس ممّا یلیننی»؛ یا درباره بارانی که از پی بارش نخستین — که

است: دوست نزدیک‌تر از من به من است وین عجب‌تر که من از وی دورم؛ خاطر نشان می‌شود که در مصرع نخست این شعر نزدیکی خدا ظاهراً شامل قرب و رابطه عام و غیر تشریفی و برخورداری از رحمت‌های عامه الهی نیز می‌شود، در حالی که نفی آن در مصرع دوم ناظر به قرب خاص و رابطه تشریفی و کنایه از غفلت است.
۱. ر.ک: نظری توکل، حدیث ولایت نگرشی نو در معناشناسی، ص ۶۳-۶۷.

زمین را به سبزه می‌آراید — آمده و «ولّی» نامیده می‌شود، چنین تعبیر شده است: «سَمی بذلک لَأَنه یلی الوَسْمی». برخی دیگر از کاربردها را نیز هرچند طبق دیدگاه و تحلیلی متفاوت شاید بتوان حاکی از معنای دیگری شمرده و آن را به معنای سرپرستی و زمامداری دانست، اما در تحلیل گذشته این معنا نیز بی‌ارتباط با همان معنای نزدیکی و پیوستگی نیست. مثلاً «ولی الشیء» یا «ولی علیه» یا «ولی أمره» به معنای نزدیکی از جهت زمامداری و به عهده گرفتن و تدبیر امور قابل تفسیر است.^۱

در حالت ثلاثی مزید نیز، «تولّی» در باب تفعّل که دلالت بر مطاوعه و قبول فعل می‌کند، به معنای به عهده گرفتن امر یا تحت ولایت و سرپرستی دیگری واقع شدن (که طبق تحلیل گذشته اشاره به نوع خاصی از قرب و پیوستگی دارد) با یک مفعول استعمال شده است. در باب تفعیل نیز «تولّیة» گاه با دو مفعول به کار رفته و معنای سپردن کاری به دیگری یا مواجه ساختن چیزی به سوی جهت یا چیز دیگر را افاده می‌کند: «ولّاه الأمير عمل کذا». همچنین در باب مفاعله، همگون با مفاد این باب، ولایت میان دو طرف به معنای از پی هم آوردن اراده شده است: «والی بین الأمرین... تابع بینهما»؛ چنان که در باب تفاعل معنای مطاوعی همین مفهوم چنین به کار رفته است: «توالی علیه شهران آی تتابع». ^۲ در باب استفعال نیز، استیلاء با حرف «علی» متضمن معنای غلبه و اشراف آمده است که در واقع نوعی قرب و ارتباط از جهت بالا تلقی می‌شود: «استولی علی الأمد... بلغ الغایة... غلب علیه بسبقه الیه... استولی فلان علی مالی آی غلبنی علیه». ^۳

نتیجه آنکه کاربرد فعلی این ماده، اولاً همگون با معنی اصلی آن یعنی قرب و پیوستگی خاص قابل تفسیر است و ثانیاً حاکی از معنای یک‌سویه بوده و حمل آن بر مفهوم دوسویه جز در هیئت خاص باب مفاعله و تفاعل صادق نیست.

۱-۱-۳. واژه «ولایت»

ولایت که هیئتی مصدری یا اسم مصدری دارد، گاه به فتح واو و گاه به کسر واو استعمال می‌شود. درباره تفاوت آن دو، لغویان هم‌سخن نیستند؛ بسیاری چون ابن سکّیت، زجاج، فرّاء، ابوعبیده و اخفش، ولایت به فتح واو را در مورد تصدی‌گری‌ها و پیوندهایی نظیر خویشاوندی،

۱. زبیدی، تاج العروس، ج ۲۰، ص ۳۱۰؛ ابن فارس، ترتیب مقایس اللغة، ص ۱۰۳۵؛ جوهری، صحاح اللغة،

ج ۶، ص ۲۵۲۸. ۲. زبیدی، همان، ص ۳۱۲؛ جوهری، همان، ص ۲۵۳۰.

۳. زبیدی، همان، ص ۳۱۳؛ جوهری، همان.

نصرت، عتق، محبت و وراثت به کار برده و ولایت به کسر واو را در معنای امارت و زمامداری امور اجتماعی دانسته‌اند.^۱ به باور برخی دیگر چون سیبویه هر دو صیغه مفید همان معنای امارت و زمامداری هستند؛ هرچند به فتح واو، مصدر و به کسر واو، اسم مصدر است.^۲ نکته قابل ذکری که در بحث لغوی از زجاج و دیگران در دست است و می‌تواند به معنانشناسی لغوی این واژه پرتو افکند، آن است که طبق قاعده‌ای لغوی، هر مفهومی که از جنس صنعت و پیشه و عمل باشد، مانند خیاطت و قصارت (جامه‌شویی) و صبغت (رنگرزی) به کسر فاء‌الفعل می‌آید.^۳ بر این اساس، در واژه ولایت نیز می‌توان گفت از میان وجوه معنایی محتمل، تنها معنای تولی امر و زمامداری است که می‌تواند از این قبیل مفاهیم بوده و در ولایت به کسر واو مورد نظر باشد؛ اما معانی محتمل دیگر چون نصرت، هم‌پیمانی، محبت‌ورزی و... از این قبیل مفاهیم نیستند.

از همین رو، ابن منظور تصریح می‌کند که ولایت به کسر واو به تدبیر امور و قدرت و فعل اشاره دارد و تا این صفات جمع نباشند اسم «والی» بر کسی اطلاق نخواهد شد.^۴ راغب اصفهانی نیز دلالت حقیقی این واژه را بر تولی امور (زمامداری) از دیگران نقل کرده است.^۵

۱-۱-۴. واژه «ولی»

«ولی» بر وزن فعیل است و این وزن، گاه معنای فاعلی دارد، مانند شهید و قدیر، و گاه معنای مفعولی، مانند حمید و سعید. از این رو و براساس معنای فعلی و یک‌سویه این ماده، گاه مراد از ولی کسی است که نسبت به دیگری رابطه ولایی برقرار می‌کند و گاه مراد، کسی است که در معرض رابطه مزبور بوده و دیگری نسبت به او ولایت می‌یابد.

۱. ر.ک: ازهری، تهذیب اللغة، ج ۱۵، ص ۳۲۱-۳۲۳؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۵، ص ۴۰۷؛ زبیدی، همان، ص ۳۱۰؛ طریحی، مجمع البحرین، ج ۴، ص ۵۶۱؛ ابوعبیده، مجاز القرآن، ص ۱۵۴؛ فرآء، معانی القرآن، ج ۱، ص ۴۱۸ و ۴۱۹؛ اخفش، معانی القرآن، ج ۲، ص ۵۴۸.

۲. ر.ک: ابن منظور، همان.

۳. ر.ک: طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۸۶۱؛ ج ۶، ص ۷۲۶؛ ابوحیان، البحر المحیط، ج ۵، ص ۳۵۸؛ ابن منظور، همان.

۴. ر.ک: ابن منظور، همان، ص ۴۰۶.

۵. راغب اصفهانی، المفردات، ص ۵۳۳؛ قابل توجه است که عبارت راغب اصفهانی در تفاوت دو صورت فتح و کسر واو در المفردات دو گونه خوانده و تفسیر شده که نتیجه‌گیری در این باره را با تردید همراه می‌کند، در نسخه مشهور کتاب به تحقیق محمد سیدکیلانی چنین ضبط شده است: «الولاية (به کسر واو) النصرة والولاية (به فتح واو) تولی الأمر» (همان).